

Міністерство освіти та науки України
Рівненський державний гуманітарний університет
Психолого-природничий факультет
Кафедра екології, географії та туризму

«До захисту допущено»
Завідувач кафедри

_____ Лико Д.В.
(підпис) (ініціали, прізвище)

“20” грудня 2021 року

Пояснювальна записка
до кваліфікаційної роботи магістра

зі спеціальності _____ 014 «Середня освіта (Географія)» _____
(код і назва)

на тему: _____ «Використання топонімів у курсах шкільної
географії» _____

Виконав (-ла): студент (-ка) II курсу, групи _____ МГ-61 _____
(шифр групи)

_____ Радчук Вікторія Олександрівна _____
(прізвище, ім'я, по батькові) (підпис)

Керівник кандидат педагогічних наук, доцент кафедри екології, географії
та туризму РДГУ Костолович М.І. _____
(посада, науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали) (підпис)

Рецензент декан факультету географії, історії та туризму Міжнародного
економіко-гуманітарного університету ім. акад. С. Дем'янчука, _____
кандидат географічних наук, доцент, Романів Андрій Степанович _____
(посада, науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали) (підпис)

Засвідчую, що кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Студент _____
(підпис)

Оцінка за результатами захисту:
Національна шкала _____
Кількість балів: _____
Оцінка: ЄКТС _____

Рівне – 2021 року

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТОПОНІМІКИ ЯК КОМПОНЕНТА ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ	6
1.1. Топоніміка як наука про географічні назви	6
1.2. Особливості становлення та розвитку топоніміки в світлі історичних періодів	9
1.3. Виникнення та особливості поширення топонімів	21
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ТОПОНІМІВ У КУРСАХ ГЕОГРАФІЇ	27
2.1. Напрями використання топонімів в шкільних курсах географії	27
2.2. Топонімічні дослідження як інструмент інтегрованого підходу до навчання географії	33
2.3. Методика топонімічних досліджень	37
РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	44
3.1. Аналіз проблеми у педагогічній практиці	44
3.2. Експериментальна перевірка ефективності роботи. Результати досліджень	48
ВИСНОВКИ	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	56
ДОДАТКИ	60

ВСТУП

Сучасні зміни в суспільстві обумовлюють якісні перебудови у його національній структурі, зокрема, соціально-економічній, соціально-екологічній, соціально-культурній. Демократичні перетворення в країні активізують національну свідомість громадян, потребу звернення до духовності свого народу, які визначають національні процеси в суспільстві та пріоритети його розвитку. Сьогодні освіту визнано одним із головних факторів соціокультурного розвитку підрастаючого покоління, адаптації в сучасному соціумі. В розрізі зазначеного важливе значення має соціокультурна складова шкільної географічної освіти, яка буде неповною без використання топонімів – індикаторів історичного досвіду поведінки, способу життя, національних рис господарювання, суспільних відносин, культурних цінностей.

Аналіз наукової літератури засвідчує певну увагу до проблеми використання топонімів у шкільній географії. Про важливість застосування топоніміки у курсах географії загальноосвітнього закладу наголошують у своїх працях українські науковці О. Бабичева[4], Л. Василюк [8], Г. Леонтєва, Л. Зеленська[13], М. Янко [40], Є. Черепанова [4] та інші.

Вагомими для розвитку теорії та методики використання топоніміки в сучасній географічній освіті, застосування топонімів як соціокультурної складової змістового наповнення підручників з географії стали праці таких вчених, як В. Корнеєв, В. Куйбіда, Я. Олійник, О. Топузов, Л. Мелько, Л. Паламарчук, Б. Чернов, А. Сиротенко, М. Стельмахович та інші.

Водночас, особливості роботи з топонімічним матеріалом, використання при цьому форм і методів організації пізнавальної діяльності учнів на уроках географії недостатньо розроблені. З географічними назвами ми стикаємося щодня, їх використовуємо у різних сферах діяльності, часто не усвідомлюючи характер їх вживання, походження, історію формування поняття тощо. Географічні назви дають можливість краще зрозуміти соціальне, культурне, політичне, наукове, практичне значення, що обумовлює необхідність їх всебічного вивчення, розуміння та застосування у практичній діяльності.

Мета роботи полягає в теоретичному обґрунтуванні можливостей використання основ топоніміки як соціокультурної складової географічної освіти та висвітлення методологічних аспектів застосування топонімів у шкільних курсах географії.

Об'єкт дослідження – процес навчання географії у закладі загальної середньої освіти.

Предмет дослідження – функції, форми, методи та прийоми застосування топонімів в шкільних курсах географії.

Відповідно до мети дослідження визначено такі **завдання**:

- розкрити теоретичні аспекти топоніміки як науки про географічну номенклатуру;
- обґрунтувати можливості використання топонімів як засобу навчання географії;
- з'ясувати стан проблеми в педагогічній практиці закладу загальної середньої освіти;
- підібрати оптимальні форми, методи й прийоми використання топонімів в курсах географії, розробити методiku проведення топонімічних досліджень та експериментально перевірити їх ефективність, охарактеризувати пізнавально-пошукову діяльність учнів.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та розв'язання окреслених завдань були використані такі групи методів:

- *методи теоретичного пошуку* – вивчення та аналіз науково-методичної, науково-педагогічної, фахової літератури з проблеми дослідження, навчальних програм та підручників з географії, інформаційних інтернет-ресурсів, методи аналізу, синтезу, порівняння, моделювання змісту, форм та методів освітнього процесу, аналіз педагогічного досвіду вчителів закладів загальної середньої освіти I-III ступенів № 1 та № 2 Володимирецької селищної ради.

- *методи емпіричного дослідження* – педагогічне спостереження, усне та письмове опитування (бесіди, інтерв'ю, анкетування, діагностування), аналіз

шкільної документації, моделювання, організаційно-експериментальні, якісний аналіз, методи статистичної обробки результатів дослідження.

Наукова новизна роботи - узагальнюються теоретичні та методичні аспекти використання топонімів на уроках географії, запропоновано методiku проведення топонімічних досліджень, визначено роль та місце топонімічних досліджень в процесі вивчення географії, проаналізовано ефективність методичного комплексу та охарактеризовано структурні елементи (функції, зміст, форми, методичні прийоми, технології навчання, критерії та рівні сформованості географічних знань учнів).

Теоретичне і практичне значення роботи полягає у визначенні теоретичних засад топоніміки, конкретизації ролі топонімічних досліджень у формуванні соціокультурної особистості учнів, аналізі сучасного стану досліджуваної проблеми у педагогічній практиці, практичній реалізації методичних розробок щодо використання топонімів у курсах географії, організації та проведення топонімічних досліджень. Результати дослідження можуть використовуватися у практиці роботи вчителів географії закладу загальної середньої освіти, у підготовці здобувачів вищої освіти за спеціальністю Середня освіта (Географія).

Дослідження здійснювалося на базі Володимирецьких закладів загальної середньої освіти I-III ступенів № 1 та № 2 Володимирецької селищної ради. Основні теоретичні положення роботи на звітній науковій конференції викладачів, докторантів, аспірантів, співробітників та студентів, РДГУ (Рівне, 12 квітня, 2021).

Структура роботи. Кваліфікаційна робота містить вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел та додатки. Повний текст роботи складає 75 сторінок, з них – 59 сторінок основного тексту. Робота містить 7 таблиць, 8 рисунків, 6 додатків.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТОПОНІМІКИ ЯК КОМПОНЕНТА ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ

1.1. Топоніміка як наука про географічні назви

Топоніміка – наука про походження географічних назв. Нею одночасно цікавляться географи, історики, лінгвісти, етнографи, ботаніки, зоологи, археологи. Сьогодні для знаходження будь-якої точки на Землі ми можемо скористатися системою координат, навігацією, Інтернет-ресурсами, а в давнину люди користувалися унікальним способом опису навколишнього середовища – за допомогою слів «топонімів».

Термін «топоніміка» з грецької означає місцева назва («topos» – місцевість, і «onoma» – назва, ім'я). Географічні назви повинні відповідати «мовним» законам, спираючись на історичне минуле, географічну місцевість з природними об'єктами, їх особливостями, господарську діяльність народу, народні звичаї, традиції тощо.

Топоніміка – наука, яка вивчає географічні назви, їх семантичне значення, історію походження, розвиток, мовознавчі особливості, сучасний стан та топонімічні системи [30]. Топонімічна система (топонімічний ландшафт) являє собою логічно складену систему назв компонентів ландшафту, зокрема, рельєф, водні об'єкти, населені пункти, інші місця тощо) на даній території. При цьому враховуються зв'язки усіх назв компонентів досліджуваного ландшафту, як складових топонімічної системи [30].

Вихідним поняттям топоніміки як науки виступає топонімія, що означає сукупність топонімів (назв) на конкретній території. Особливий інтерес для географічної науки є розкриття змісту назв географічних об'єктів, які відображають сучасні (реальні) особливості території, або в попередні історичні періоди. Основними методами дослідження топонімів є описовий метод, картографічний, порівняльно-історичний, статистичний.

На основі зазначеного можна виокремити основні підходи до вивчення топонімів: географічний розглядає географічні назви з огляду природних особливостей території і населення; історичний розкриває суспільні особливості виникнення назв об'єктів, їх походження; лінгвістичний визначає будову та семантичне значення топонімів.

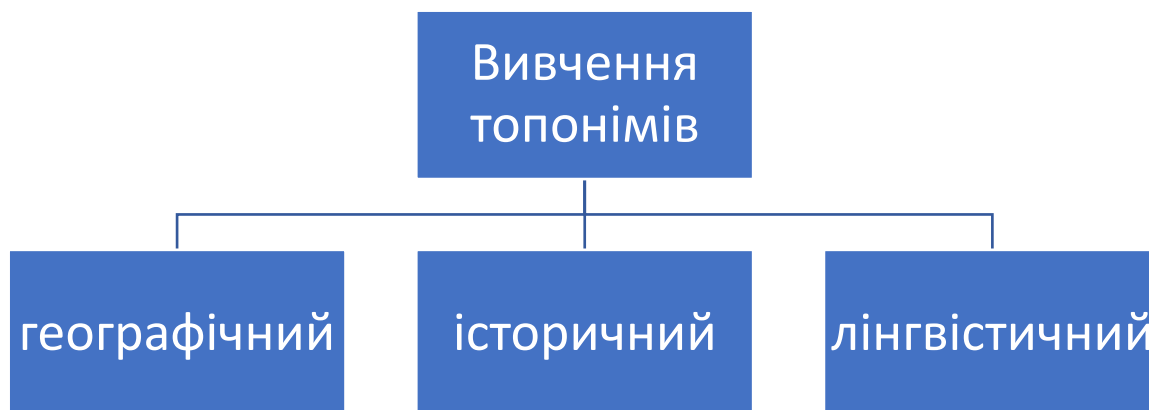

Рис.1.1. Підходи у вивченні топонімів

Географічні назви цікаві в лінгвістичному аспекті. Лінгвісти досліджують топоніми в ракурсі історичного розвитку мови, виділяють діалектичні особливості, зв'язки з іншими мовами. Лінгвістика географічних назв визначає тісний зв'язок топоніміки з семантикою (вивчає значення слів), фонетикою (звуковий склад), морфологією (вивчає граматичну природу) та діалектологією (вивчає діалекти, їх територіальну варіативність, історію мовно-територіальних утворень).

Історію мови відображає історична лінгвістика. Нерідко географічні назви є свідками давно уже зниклих мов, а іноді виявляють факти історичного словотворення [30].

Науковці виділяють соціальний аспект топонімів, що пояснюється їх присвоєнням представникам певної зайнятості населення – хліборобам, мисливцям, пастухам, гончарам та ін. і вивчається історичною географією та історією.

Перелік географічних об'єктів (назви) для вивчення називають географічною номенклатурою (з латинської мови «nomenclatura» означає сукупність, перелік, список).

Характерними ознаками номенклатури виділяють:

- окремі елементи, їх складові одиниці у своєму походженні є неоднорідними і різними у часі,
- важливість у мові, культурі,
- дбайливе зберігання номенклатурних одиниць,
- перегляд та уточнення номенклатурних списків.

В топонімічній номенклатурі виокремлюють такі види (класи, категорії) топонімів:

- ойконіми - назви населених місць - міст (астіоніми), міських об'єктів (урбаноніми), вулиць (годоніми), площ (агороніми), шляхів сполучення (дромоніми);

- гідроніми - назви водоймищ - океанів (океаноніми), морів (пелагоніми), озер (лімноніми), річок (потамоніми), боліт (гелоніми);

- ороніми - назви гір;

- дрімоніми - назви лісів;

- хороніми - назви територій - історичних областей, країн, районів; природні, адміністративні;

- етноніми - назви етнічних спільнот; ендоетноніми самостійне привласнення назви етнічної спільноти;

- зоотопонімами - походження назв географічних об'єктів від назв тварин;

- фітотопонімами - походження назв географічних об'єктів від назв рослин;

- мікротопоніми - назви невеликих об'єктів (незаселених);

- макротопоніми - назви великих об'єктів (незаселених);

- антропотопоніми - назви утворені від власних імен людини.

Існує ряд класифікацій топонімів Ю. Карпенка, В. Німчука, С. Роспонда, О. Суперанської, В. Ташицького та інших. Автори класифікацій спираються на обґрунтування принципів групування топонімічного матеріалу (географічних

назв). Універсальну класифікації фізико-географічних топонімів для географів запропонувала Н. Таранова (див. Додаток). У схемі класифікації виділені категорії об'єктів, а саме: ороніми, гідроніми, біоніми, хороніми, дромоніми, ойконіми, урбаноніми, антропоніми, тероніми та ряду відповідних підкатегорій об'єктів. Дана топонімічна класифікація побудована на основі різних принципів поділу топонімічного матеріалу [31].

Аналіз літературних джерел дозволяє виділити основні практичні напрями використання топоніміки:

- для картографії (правильне збереження назв державною мовою);
- навчальної діяльності, краєзнавчо-туристичної роботи;
- визначення найменувань населених пунктів, вулиць тощо;
- пошукових розвідок промислового, економічного, археологічного напрямів;
- наукових, статистичних досліджень.

Таким чином, характер місцевих назв визначає багато факторів, серед них: географічне середовище (ландшафт, флора, фауна); суспільно-історичні чинники, матеріальну та духовну культуру (фольклор, мова, ідеали, діяльність населення тощо). Отже, топонім як соціальне явище, не лише розкриває властивості географічних природніх об'єктів, а й певні уявлення людини про цей об'єкт, її ставлення до нього, відзначає в середовищі найважливіші аспекти для діяльності населення та його існування.

1.2. Історичні відомості про топонімічні дослідження

Початок зародження топоніміки припадає на період життя первісних людей. У давні часи використовували багато слів, якими описували і називали певну місцевість, місце. Деталізуємо деякі географічні назви.

У давнину слово «камінь» означало гірський хребет, гору, «вода» - вказувала на озеро, річку, море. З тюрської мови збереглися префікс «су» (наприклад, Карасу), фінської –«ва» (наприклад, Вирва,), іллірійської («ава» -

Іршава). Зазначимо, що такі слова як житло, сховище, двір у європейських мовах мають спільний корінь.

Байцар А. наголошує, що географічні об'єкти називали за назвами предметів побуту та їх частин. Наприклад, поворот річкової долини (90 градусів) - називали коліном, місце під горою - поділом, височиною. Гору, хребет називали долом, гостру вершину - рогом; гострі, скелясті вершини - шпицями [4].

Послідовно географічні терміни переходили у власні назви (за допомогою префіксів), наприклад, «Камінь Довбуша».

За допомогою таких прикметників, як «малий», «великий», «нижній», «середній», «верхній» утворювалися географічні назви – Велика Омеляна, Верхній Струтинь, Малий Гвіздець, Нижня Велесниця та інші; поєднання ознаки - Черногора, Біла Тиса, Чорногорія. Багато географічних назв мають саме таке походження.

Закономірності утворення географічних назв іноді складні для з'ясування, однак в кожному топонімі закладена змістовна сутність, інформативність, і віднайти її іноді важко.

Смислове значення топоніма, як правило, відповідає природі й сутності об'єкта. Вважається, давня географічна назва ймовірніша та підтверджує зв'язок з об'єктом. Таким чином, давні назви дають нам уявлення про географічні ландшафти минулого, розселення народів, їх територіальне поширення, господарську діяльність, побут, міграцію, шляхи переміщення, зв'язок з іншими поселеннями.

Топоніми створювали мандрівники, першовідкривачі невідомих територій, які часто називали на їх честь. Їм належить збір географічних назв, їх систематизація, картографування тощо. Варто відмітити про величезний вклад у топоніміку вчених Гумбольдта О., Берга Л., Семенов–Тян-Шаньського В., Степанова О., Тутковського П. та інших.

В. П. Тутковським створено словник ландшафтної термінології, в якому вміщено 5 000 наукових термінів, визначення яких написано народною мовою. Варто глибше зазирнути в народну мову, розчуту природну термінологію і

науково їх представити - вважав учений. Праці вченого містять важливу інформацію для вивчення місцевих географічних назв.

Топоніми як предмет дослідження розглядали О. Соболевський, М. Максимович, М. Сумцов та інші.

Таблиця 1.1.

Основні наукові події становлення топоніміки як науки

Визначення терміну «топоніміка»	офіційне визнання на I ономастичній конференції у Києві (Інститут мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР, 1959 р.)
Інтерес до топоніміки	Кінець XIX ст. організовують товариства, комісії з вивчення географічних назв у Англії, Німеччині, Франції, США.
Актуалізація топонімічних досліджень	Середина XX ст., топонімічні розвідки у європейських країнах, в тому числі і в Україні
Російське географічне товариство, створення Картографічної комісії	1904 р. В. Докучаєв використовував топоніми для позначення типів ґрунтів; Г. Морозов - розробив лісову типологію, використовуючи топоніми, М. Солнцев – зібрав словник топонімів - географічних термінів народного походження; В. Никонов - праці «Введение в топонимику» (1965р.), «Краткий топонимический словарь» (1966р.).

Виділяють три етапи розвитку топонімії України:

- перший етап (до середини ХХ ст.) характеризувався регіональними роботами;

- другий етап припадає на 50-70 роки ХХ ст. зацікавленість у топонімічних дослідженнях зростає;

- третій етап - кінець ХХ поч. ХХІ ст. створюються перші топонімічні школи, перші посібники з топоніміки [32].

Таблиця 1.2.

Вклад українських вчених у розвиток топонімічних досліджень

Науковці	Праці
С. Рудницький	«Начерк географічної термінології» (1908р.)
Д. Багалій	«Історія Слобідської України» (1918р.)
С. Грабець, З. Штібер, Я. Рудницький	Публікації в наукових журналах (спеціальні видання) 1930-1960 рр. Топонімічні дослідження західних областей України
К. Галас, Ю. Карпенко, Є. Посацька, Черняхівська, К. Цілуйко	50-х рр. ХХ ст. регіональні топонімічні дослідження (Закарпаття, Буковина, Львівщина, Полтавщина)
М. Кордуба, Б. Плацан, О. Лазаревський,	Методичні рекомендації щодо збирання топонімічних матеріалів (1950р.)
К. К. Цілуйко	Перша ономастична нарада (1959 р.).
В. А. Никонов	«Введення в топоніміку» (1965р.)
В. А. Жучкевич	«Загальна топоніміка» (1968р.)

Е. М. Мурзаєва	«Популярна топоніміка» (1973 р.)
О. С. Стрижак	«Географічні назви: про що розповідають» (1967 р.)
І. Желєзняк, А. Корепанова, Л. Масенко, А. Непокупний, В. Німчук, Є. Отін, О. Стрижак, К. Цілуйко	Словник гідронімів України (понад 20 тисяч власних географічних назв) (1979 р.)
Б. Я. Думін	Керівник Топонімічної комісії (ЛНУ імені Івана Франка) 1960-1970 роки
О. Шаблій	Увів поняття «первинного мікротопонімічного ареалу» (1960р.)
М. Янко	«Топонімічний словник Української РСР» (1973р.), «Топонімічний словник-довідник України» (1998 р.).
Д. Бучко	Посібник про походження назв населених пунктів; топонімічні словники (2001р.;2012 р.).

На різних територіях, в різні історичні періоди формувалися різні етноси зі своїми особливостями, а саме: характер, мова, культура, релігія, антропологія.

Аналіз літературних джерел дає можливість виділити основні топологічні відображення в різні давні історичні періоди України: кімерійський період, скіфсько-сарматський, слов'янський період, готсько-хозарський, формування Київської Русі.

Кімерійський період. Племена кімерійців та скіфів відіграли визначальну роль у етнічних процесах на території Європи. Кімерійський період припадає на IX–VI ст. до н. е. В Середньому Подунав'ї кімерійська культура мирно існувала з фракійською (франко-кімерійський період).

У VII-VI ст. до н. е. до берегів Чорного моря потрапили мореплавці – греки, які заснували тут свої колонії (наприклад, Щаслива, що грецькою Ольвія). Ними зафіксовані перші географічні назви Причорномор'я, які збереглися до нині.

Крим греки називали Тавридою. Після себе залишили перший список народів (місцевий етнікон) і список географічних назв (топонімікон) Північного Причорномор'я. У працях Геродота можна знайти описи поселень найдавнішого народу півдня – кімерійців. Саме топоніми свідчать про мешкання кімерійців на тій території: Боспор Кімерійський (сучасна назва Керченська протока), Боспор Фракійський (Боспор), Пропонтида (Мармурове море), Пантікапей (Керч). Крім того, кімерійці освоїли території степової частини України. Їх поховання знайдені у Полтавській, Черкаській областях. Вважають, що вони перейшли Карпати до Угорської низовини [20].

Слід зазначити, що метаріальна і духовна культура кімерійців визначалася високим рівнем розвитку. Щодо мовної приналежності, науковці вважають можливість спорідненення з фракійцями (розмовляли фракійською мовою), а також зі скіфами.

Скіфсько-сарматський. На півострові скіфи з'явилися у VIII–VII ст. до н. е., налагодили тісні зв'язки з місцевим населенням – таврами, а також із сусідами.

Кордони скіфської держави встановити складно, проте археологічні знахідки зустрічаються по всій території України. Основні топоніми цього періоду:

Мала Скіфія (Таврида),

Велика Скіфія,

річки: Тірас (Дністер), Борисфен (Дніпро), Гіпаніс (Південний Буг), Гіпакіріс (Каланчак або Конка), Пантікап (можливо, Інгулець), Геррос (Молочна) та інші.

Скіфів вважають різнобарвним етнічним об'єднанням. Вони розрізнялися між собою мовою, побутом, звичаями, способом життєдіяльності. До скіфських племен відносять: «скіфів-орачів», «скіфів-кочівників», «скіфів-хліборобів», «кельто-скіфів», «скіфо-аланів», «гольте-скіфів», «царських скіфів», «саків» та інші. Скіфами вважають кочові племена, а також скіфами називають народів території України цього періоду.

Сарматський період також накладає на географічні назви певний відбиток, з'являється Сарматія замість Скіфії, Данувій на місці Істра, Тамерунда замість Меотиду. Сармати змінили назву річки Борисфен (сучасна назва Дніпро) на Данапріс, Тірас на Данастр.

Етнічна назва «сармати» має багато тлумачень. Одне із них набуло найбільшого визнання – подібність до давньоіранського «саоромат» - «людина з мечем на поясі» (Лапінська, 2016). Сарматією вважали всю східну Європу, що відображено на західноєвропейських картах. У XVII ст. називали Сарматією Україну (Сарматійське князівство, столиця м. Немирів, (1685 р.) створене турками). Сарматські старожитності знайдені на Черкащині.

Сармати володіли різними ремеслами (зброєю, вичинкою шкіряних речей, ткацтвом, обробкою глини (гончарством). Існували торгівельні зв'язки з метою обміну виробів з античними містами.

Мова сарматська, походить від скіфської (Геродот). Слова собака, хата походять від сарматської. Мовознавці вважають, що слова *Хвеська*, *Хвилуп*, *Хведір*, *хвабрика* (народна словянська мова) мають сарматське походження, тісно пов'язані з скіфсько-сарматської топонімією, територія їх поширення співпадає, що підтверджується археологічними даними. Відсутність звука «ф» було характерне для скіфської мови.

Із вторгненням готів поступово утворилася кримсько-готська культура.

Слов'янський період. На думку вчених, слов'янські поселення займали значну частину України, а саме: Українське Полісся, частину Лісостепу, Лівобережжя – пізніше. Є припущення, що слов'яни, яких називали «неврами», «будинами» займали територію України у V ст. до н. е. про що згадує Геродот. Підтвердженням цьому є власні географічні назви у басені Дніпра: Буда, Будища, Будка, Будянка, Будачка (корінь «буд» від слова «будини»). Хоча ця думка неоднозначна.

Інші припущення щодо ойконімів (басейн Західного Бугу) - назви Нур, Нурець, Нура, Нурчик походять від «неврів». Слова «понурий», «хмурний», «нурець», пов'язують з коренем «нур» від слова «неври» (нурці).

Клавдій Птолемей давніх слов'ян іменував «венедями», «віндами» та ін., що займали затоки Балтійського моря (басейн річки Вісли).

Культура «багатолюдного» народу венедів (слов'ян) тісно пов'язана з культурою кельтів (європейські племена), і зберегла основні риси своєї культури до IV ст. н. е., до початку «великого переселення народів».

Уважають, що етнічна назва «венеди» виникла у кельтських племенах, які займали східніші території від германців. У літературних джерелах збереглися назви: гори Карпати (Венедські гори), Боденське озеро (Венедське озеро), річка Дунай (Венедська). Корінь «вен» відмічається, у назвах Відень, Венеція, Венти, Віндоміра, Віндобела (Англія), Вандея (Франція), тощо. Пояснити походження «венди» намагалися за допомогою різних мов, що означало народ біля води, мандрівник, пастух та ін.

Пізніші найменування слов'янських племен – анти, антські племена. Стрижак О. вносить припущення, що імена вождів: Хільбуда, Малегаста, Всегорда, Доброгаста, Божа, та ін. вказують на слов'янізм антів. Анти – це войовничий народ, значне племінне об'єднання, яке було самостійним «великим народом», воювали з іншими, здійснювали походи [29].

У IX столітті антів як таких племен не згадують. Історики вважають що «країна Антії» розпалася на окремі племена, а їхні землі відійшли до тиверців, уличів, древлян, полян. Це наводить на спільний зв'язок цих племен.

Внаслідок розселення слов'янських племен, сформувалися нові найменування, а саме: словенці (Словенія), словінці, словаки (кашуби у Польщі). Територіальні назви: Словенія, Словаччина, Слов'яносербськ (місто в Україні), Слов'яново (місто в Болгарії), назви сіл - Слов'янка, Славенщина та інші.

В науковій літературі є багато думок з приводу походження назви слов'ян. Деякі з них наведені у таблиці 1.3.

Таблиця 1.3

Походження етноніму «слов'яни»

плем'я «свовен» (словен)	III ст. н. е., Птолемей
Перехід «слов'ян» у «славян»;	Л. Булаховський

від слова «слава»	
слов'яни прозвані романцями, сусіди на півдні	І. Бодуен-де- Куртене
від «slavus» (лат.) - раб, невільник	М. Аркас
від «слова»	Й. Добровський
від «sala» (лит.) - острів	життя на острові
гідроніми із коренем «слов», «слав» - означало текти, литися, зрошувати	слов'яни – мешканці територій з річками, озерами, болотами

За історичними джерелами та археологічними даними вчені роблять припущення, що батьківщиною слов'ян може бути Волинь та Поділля. Звертаючи увагу на гідроніми на «Слов», «Слав», що поширені на територіях між басейном Вісли, Верхнім Дністром та Середнім Дніпром, історики стверджують, що на окреслених територіях проживали слов'яни у I тис.

Готсько-хозарський. Східно-германські народи (готи) у III-IV ст. вторглися на слов'янські землі. З півдня Балтики – за Дніпро, до Чорного моря, Криму (захоплення Криму, 258 р.). Остготи (степові готи) осіли у причорноморських степах, вестготи (лісові готи) надали перевагу територіям з лісовими ландшафти. Ними були зруйновані грецькі колонії, в тому числі і Ольвія, здійснювали набіги на Балканський півострів та Малу Азію, знищили Сарматську країну, підкорили чимало племен та народів. Від готів не виявлено топонімічних залишків, хіба що кримських готів (назва Готія, Готська єпархія).

Велике переселення народів продовжили гуни (IV–VII ст.), тюркські кочові навали на Причорномор'я. Можна віднайти топоніми, що перегукуються зі словом гуни. Наприклад, річка Гуньча (басейн Південного Бугу), річка Гунас (Крим) та, рочище Гунище (Житомирська область), яр Гунчин (басейн Сіверського Дінця). Ойконіми – Гуничі, Гунча, Гуньківка.

У VII ст. залишки Тюркської держави відображені Хозарським каганатом. Хозари зайняли території Причорномор'я до Дунаю, Каспійсько- Азовське межимор'я. В період хозарського панування починає формуватися державне

об'єднання (Русь) через активізацію племен на Волинських землях, Поділлі, Наддніпрянщині, Роменська та Борщівська культури. Наведемо приклади топонімів, які пов'язані з хазарським пануванням, Хозарське море (Каспій), Хозарські гори (Ставропольська височина), Хозарський шлях, Хозарська єпархія у Криму, Хозарська брама (Київ), Хозарське передмістя (Константинопіль), хозарські городища, урочища.

Відома інша назва Козари – село Козари, Козарка (ліва притока Росави), річка Козарка (Волинь), Козаринівки (басейн річки Десни), болота Козарківського (Переяславщина), річка Козарська (ліва притока Ірпеня) [20].

Період формування Київської Русі. Словянські племінні утворення, які займали територію майбутньої Київської Русі своєю назвою вплинули на топонімічну систему того періоду (табл.1.4.). Деякі сучасні географічні назви збереглися до сьогодні, їхнє походження тісно переплітається з територією поширення слов'янських племен.

Таблиця 1.4.

Топонімічна система періоду формування Київської Русі[20]

Слов'янські племінні утворення	Етнічна територія	Походження
Сіверяни	басейни річок Десни, Сейму, Сіверського Дінця, Сули	російське «север» - північ, українське «сіверно» -холодно; «суворий», «жорстокий» - вдача сіверян
Поляни	басейн Середнього Дніпра	значення пов'язане з полем; «поляк», «польський» - польське плем'я у Польщі; від річки Поли;

		села Полянецьке (від «поляни»), Поляни, Полянка, Полянки, Полянъ від «галявина у лісі»
Деревляни	Искоростень (сучасний Коростень), Вручий (сучасний Овруч), Малин, території на південь до Києва	похідні від етноніма «дереви - деревляни», слова «дерево»; згадки: земля Дерева, Деревська, «волость Деревська», «до Дерева»
Дуліби	Волинь волинське розселення: - дулібське (на південь); - бужанське (на схід); - Волинське (східніше), (Слобожанщина, Курщина, Запоріжжя, Херсонщина)	від германського « <i>Dudleiba</i> » - волинка – «країна волинок»; гідроніми: річки Дуліби, Дулібки (Білорусь); озеро Дулебське (під Києвом); ойконіми: селище Дуліби (Волинська, Рівенська, Львівська, Тернопільська обл.), Дуляби (Тернопільська) Долоби (Львівська).
Бужани (волиняни)	Надбужжя	від слова «великий»; ойконім Бужеськ (Буськ), село Волинське, міста:

		Володимир-Волинський, Волинськ, Нововолинськ, Новоград-Волинськ, Володарськ-Волинськ.
Білі хорвати	верхів'я Дністра та Вісли	«карб» - хорват, «серб» - Карпати [64]. Самобор (Хорватія), це Старий і Новий Самбори); Чорна Гора (Чорногорія), Черногора (Карпати)
Уличі	Територія між Бугом Дніпром, Інгул та Інгулець	від назви «угличі», походять від Угла, «Лукомор'я», «Луку морську», уличі мешканці «Улуччя»

Упродовж довгого історичного періоду українські землі були захоплені країнами-сусідами і перебували під владою Польщі, Угорщини, Литви. Кожен історичний період багатий на нові ономастичні утворення. Іноді спроби перейменування назв населених пунктів були неуспішними, наприклад, не прикріпилися назви Львова на м. Казімеж, м. Любич замість м. Броди, м. Августів замість назви Мости Великі, Александрія замість м. Сколе тощо.

В період радянського часу відбулася велика кількість змін у назвах населених пунктів, що призвело до спотворення географічної карти України, географічні назви втратили історичну сутність. Нові назви не відображали особливості (природні, антропогенні) зазначених територій. Назви населених

пунктів могли змінюватися неодноразово. Населені пункти, вулиці, господарства (колгоспи), фабрики і заводи перейменовувалися власними іменами людей, які займали керівні посади того часу та знищували невинних народ на власній землі. Відбувалася насильницька політика «русифікації» географічних назв території України, змінювалися корінні топоніми на співзвучні назви. Таке перекручування негативно вплинуло на зміст карт, путівників.

1.3. Виникнення та поширення топонімів

Ойконіми – топоніми, що позначають назви поселень. Вони є важливими для географічної науки, історичних розвідок, етнографії та археології. Ойконіми зберігають інформацію щодо виникнення населених пунктів (міст, містечок, селищ, сіл), їхніх жителів, територіальних, місцевих географічних умов, культурних особливостей, політичних зв'язків тощо. Під впливом історичних подій утворювалися конкретні типи поселень – город (укріплення), городище, завади (перешкода), осторг, селище (неукрвлене поселення), село (поле, поселення), слобода (вільні землі), хутір (певна територія), виселок (поселення на новому місці). Назви поселень: Завадів, Завадівка, Завадове, Завалля, Новоселівки, Новосілки, Новоселиці та ін.

Історичні події щодо первинного заселення українських земель слов'янськими племенами підтверджують такі назви як: Дуліби, Лучани, Бужани, Тиверці, Поляни, Деревляни, В'ятичі. Інші назви, зокрема, Ятвяги, Ляшки, Пруси, Волохи, Шведи, Половці, Шваби, Татари свідчать про захоплення території України. Відомі такі топоніми, наприклад, Воля, Вільна, Добра Воля, Суховоля, Слобода, Слобода-Долинська, Слобода-Болехівська, Слобідка, Лісна Слобідка, Слобідка-Смотрицька, які уособлюють відродження поселень після боротьби з кочівниками.

Відомі назви, відображають специфіку господарства, наприклад, Майдан, Смолярне, Бортники, Комари, Тартак, Папірне Піла. Розвиток торгівлі

засвідчують назви Торговиця, Базар, Мурованка, Митниця, Шляхи, Пустомити, Станція, Город, Броди, Межиброди, Мости. Вигода, Перегінське. Про використання мінеральних ресурсів вказують топоніми: Сіль, Рудники, Гамарня, Солотвина, Гута, Гутники, Демня, Ропа, Пісочна, Вапнярка та інші.

Спеціалізація населення чітко виражена у топонімах - Млинів, Ставчани, Гребля, Рибники, Винники, Ковалі, Боднарів, Чоботарі, Тур'я, Турка, Псари, Бобровники, Конюхи, Сокільники та інші.

Класову приналежність відображають ойконіми Кріпаки, Бояри, Княже, Боярка, Лани, Волочиськ, Криволанка, Волока, Фільварки, Вітовщина, Колонія, Парцеля.

Окрім зазначених ойконімів можна виділити:

- соціально-побутові назви - Бабусине, Вуйковичі, Хлоп'яники;
- назви розміщення (вплив природних чинників) - Підгір'я, Залука, Загребля, Залісся, Заріччя, Западинці, Нагірне, Лугове, Озерне;
- типізація будівель - Замок, Город, Дворище, Передмістя, Острог, Звенигородка, Маринопіль, Старгород;
- будівлі монашого проживання - Монастир, Монастирська, Монастирчани Лаврів, Скит, Калагори, Кляштор,
- від власних імен - Андріївка, Архипівка, Анастасівка, Дем'янівка, Корніївка, Мар'янівка, Софіївка, Володимир -Волинський, Васильків, Ярослав, Юр'їв, Шевченкове, Івано-Франкове, Івано-Франківськ, Хмельницький тощо;
- назви, обумовлені подіями -, Ювілейне, Першотравневе, Жовтневе, Шахтарськ, Новий Донбас, Червоний Жовтень, Комсомольське, Пролетарськ, Антрацит, Нова Каховка, Червоноград, Гірняк та інші.
- за місцем проживання – рівняни, волиняни, кияни, львів'яни, одесити тощо.

Ороніми. У давнину основними орієнтирами на місцевості були рельєф (його форми), озера, ріки, урочища, джерела, ознаки географічних об'єктів, події, природні особливості тощо. Так виникла необхідність у назвах географічних об'єктів.

Географічні назви за своєю сутністю є стійкими утвореннями, мають інформативну складову. У називництві є свої закономірності, але і трапляються випадковості.

Поширеними географічними термінами є загальні поняття, наприклад, «вершина», «хребет», «гори», «западина» та інші. Іноді індивідуальні географічні назви можуть стати загальними поняттями. Наведемо приклади. Так Альпами іменують гірські системи в різних місцях Землі, часто можна почути про «Японські Альпи», «Австралійські Альпи», «Суганські Альпи» (Кавказ), і навіть «Гуцульські Альпи». Швейцарією називають понад 100 різних мальовничих ландшафтів у світі, в тому числі Надслучанська Швейцарія на Рівненщині (Регіональний ландшафтний парк «Надслучанський»).

Терміном «гора» у географічній гірській термінології називають височини з відносною висотою понад 200 м і абсолютною висотою понад 500 м, локальне ізольоване піднесення над місцевістю з вираженою чіткою лінією подошви у формі замкненої кривої. Однак термін має широке застосування і зміст. Горою називають невисокі гори, горбогір'я, горби, наприклад, Чернеча гора, гора Бона (Замкова гора), Лиса гора, Замкова гора у різних місцевостях.

Географічну назву «Карпати» вперше використав Птолемей, в арабській літературі згадується назва «*Karbad*». Етимологію назви пов'язують:

- з словом «карпё» (албн.), що означає «скеля»;
- з «кагра» (давнє польське), що означає нерівності, каміння, стовбури, коріння;
- «*kar*» (кельтсько-іллїрійське слово) – означає «камінь», «купа каміння».

Зауважимо, що на піднятті рельєфу (пагорби, гори, уступи, миси, оточені річковими долинами) будували, городища, укріплення, фортеці, замки. Наприклад, назви гір Богіт (Придністров'я), Жупан (м. Львів), Тростянець (Миколаїв), Чорна (Львівська область). Назви урочищ: Перунове, Волосове, Богіт, Ярилки, Святий Дуб та інші, які мають сакральне значення.

Таким чином, у оронімах відображені форми рельєфу, зокрема гір, гірські породи, особливості місцевості, подібність з іншими об'єктами, сакральні

функції гір, особливості фортифікації, їх поєднаність з природними об'єктами, асоціативні ряди.

Гідроніми. Відомо, що здавна люди поклонялися силам природи, природній воді, її цілющими властивостями. Культ води простежується в обрядах і традиціях. Поклоніння річкам та святим джерелам води було поширеним дійством у давніх людей. Вони вірили в очищувальні та лікувальні властивості води.

В історичному розрізі понятійний та семантичний зміст оронімів змінювався упродовж певного часу. Гідрографічні поняття не були уніфіковані, зміст їх змінювався і формувався відповідно до їх характеристик, ознак і уявлень. Річки часто називались по-різному в одних і тих самих ділянках різними народами. Упродовж історичних періодів окремі назви ставали головними і закріплювалися (так виділялися великі ріки і її притоки). Мовознавці виділяють семантичні розбіжності щодо гідрографічного поділу понять (назв). Зі старослов'янської «десна» означає правий, що допускає припущення, що річки з такою назвою мають бути правобічними притоками, в дійсності вони є лівими притоками, наприклад, Десна є лівою притокою Дніпра та ін.

У розрізі топомінічного вивчення цікавою є добірка назв топоніма «Чорне море»:

- найдавнішу назву дали таври «Темаринда», «Тимарунда», що означала «темна, безодня»;

- «Ахшайна», що означає «темно-синє» (найменування скіфів);

- «Понт Аксинський» (негостинне море), «Понт Евксинський» (гостинне море) – називали давні греки;

- назви у середні віки:

Хозарське,

Половецьке,

Руське,

Турецьке,

Східне,

Константинопольське.

Сугдейське (Сурозьке) від назви міста Сугдея, Сурож (сучасне Судак).

Наведемо поширені групи назв рік (за Б. Лящук)[21]:

- в основу назви покладений колір: Біла Тиса, Чорна Тиса, Білий Черемош, Чорний Черемош, Багровець (басейн Пруту), Срібна, Черлений (басейн Черемошу), струмки Черлений, Золотий (басейн Лючки);

- господарська оцінка: *Прохідний* (басейн Пруту) «зручний», *Прочерт* (басейн Пруту), що означає «просіка, дорога», *Путила* – «путь»;

- морфологічні особливості річкових долин: назви приток: Вілія (звивиста), Кривець (кривий), Совиця (зсув, зсування берега внаслідок підмивання), інші назви - Кривець, Кам'янець, Кам'янистий, Кременистий Глиниця, Черепанка, Сухий, Муловатий, Плосковець, Плитоватий, Кам'янка (басейн Черемошу), Корито, Жолоб Яруга та інші;

- звукова характеристика: Рипень, Гуків, Шепіт, Шепіток (притоки Пруту), потоки Гук (басейн Черемошу, басейн Пруту) водопад Гук, водопад Каплівець (басейн г Пруту);

- флористичне походження: Клокучка, Задубрівка, Буковець, Дубовий, Березниця, Черешнів, Лісковач, Дубовець, Тисовець.

Як уже зазначалося, важливою рисою слов'ян була пошана до природи: вони віддавали шану воді, річкам, лісам, полям. В українській міфології, як і в основі світорозуміння багатьох народів виступає образ дерева, що символізує єдину цілісну систему, об'єднання неба і землі, усіх сторін світу. Слов'яни вірили у священні гаї, священні діброви, табуйовані дерева (заборонено вирубувати). Серед дерев відзначався дуб, як найголовніше дерево, що втілює могутність і силу.

У топоніміці відображені найстаріші дерева на слов'янських територіях, а саме: дуби, липи, буки, модрина, граби, сосни, смереки.

Поширені топоніми з основою «липа» і «дуб»: Дубравка, Дубрівка, Дуб'є, Дубина, Дуб'янка, Дністрик-Дубовий, Задубина, Дубини, Липина, Липовець. Липівка, Липник, Липівці, Липки та інші;

Ойконіми присвячені букові: Бучали, Бучми, Букачівці, Бучачки, Букачівська Слобода, Бучач;

Антропоніми: Бучило, Бучко Буча, та ін;

Ойконіми присвячені смереці сосні: села Смеречка, Смереків, Смереківка, Підсмереки, Соснина, Соснівка, Підсоснів та інші;

У гідронімах, ойконімах (збереження пам'яті у про тисові ліси): Біла Тиса, Тиса, Чорна Тиса, Тисовець, урочмща Тисовий Яр, Тисовий Грунь; села Тисів, Тисовець, Тисолове;

Ойконіми (верба): Вербівка, Мала Вербівка, Вербівчик, Вербиця, Вербове;

Ойконімів (назва від фруктових дерев), серед них: села Яблунівка Яблунів, Верхня і Нижня Яблунька, Вишня Вишенька, Судова Вишня, Грушка, Грушів, Грушатичі, Малинів, Малинівка, Сливниця тощо.

РОЗДІЛ 2.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ТОПОНІМІВ У КУРСАХ ГЕОГРАФІЇ

2.1. Напрями використання топонімів в шкільних курсах географії

Основною ознакою (відмінністю) географічного об'єкта є його найменування (назва). Географічні назви (географічна номенклатура) є важливим і обов'язковим компонентом шкільних підручників з географії. Назви географічних об'єктів використовуються для визначення просторового зв'язку фактів у навчальному матеріалі, можуть розглядатися як окремі поняття, використовуються для прикладу географічних закономірностей, порівнянні тощо[17].

Багато географічних назв характеризують:

- природні умови, зокрема, характер і форми рельєфу, флору і фауну місцевості тощо);
- особливості населення досліджуваної території;
- господарську діяльність населення.

У зв'язку з тим, що назви географічних об'єктів нерідко зберігаються упродовж багатьох періодів історичного розвитку, вони є неоціненим інформаційним джерелом про географічні особливості минулого. Ці властивості можна застосовувати у краєзнавчій роботі, глибше дізнатися про географічні особливості місцевості в минулому, життя людей, рід діяльності тощо.

Топонімічний матеріал, який вивчається у курсах географії за своїм характером достатньо різноманітний. Шкільна топоніміка містить назви:

- материків, океанів;
- країн, їх частин;
- міст, шляхів сполучення;
- гірських систем, окремих вершин;
- водних об'єктів (річок і озер);

- степів і пустель;
- форм рельєфу;
- інші.

Усі географічні назви об'єднує неповторність характеристик географічного положення, своєрідні особливості економічних, політичних, соціальних відображень та інше.

Зауважимо, що топоніми є невід'ємною частиною мовної лексики кожного народу. Географічні назви відображають різноманітні сторони життя суспільства, а топоніміка закріплює на картографічних матеріалах, в науково-методичній літературі, в словниках різні аспекти історії розвитку того чи іншого народу. Географічні карти є важливим джерелом інформації про особливості розвитку суспільства, природно-географічне середовище, побут народу тощо. Крім того, шкільна географічна номенклатура відображає топонімічний мінімум, і є обов'язковим елементом вивчення географії. Тому активне залучення учнів до вивчення географічної номенклатури, її розуміння, усвідомлення та застосування є важливим елементом загального соціокультурного розвитку особистості.

Топонімічні основи розглядаються в курсах географії з 5-го класу, у таких курсах як «Природознавство», «Географія рідного краю» тощо. Ознайомлення учнів з топонімічним матеріалом продовжується в навчальних предметах «Загальна географія», який вивчається у 6 класі, «Географія материків та океанів» у 7 класі. Ознайомлення з назвами-топонімами відбувається у процесі вивчення розділів, що передбачені навчальною програмою.

Більші можливості з'являються у навчальному предметі «Фізична географія України». Під час вивчення курсу на основі вивченого матеріалу розширюються не тільки знанневий компонент з топоніміки, а й діяльнісний компонент програми, що передбачає самостійні топонімічні дослідження. Різноманітність географічної інформації, набуття учнями певних географічних знань та навичок дозволяє акцентувати увагу на топонімічних знаннях. У

старшій школі збільшуються обсяг топонімічної інформації, і відповідно збільшуються можливості виконання топонімічних досліджень.

На уроках географії перед вчителем постає головне завдання – ефективна організація освітнього процесу, яка б дала змогу забезпечити глибоке засвоєння учнем певного обсягу географічної інформації. Учням на уроках географії можна запропонувати індивідуальні завдання з топонімії – дослідження сукупності топонімів певної території або окремих категорій топонімів, зокрема:

- гідронімів (назви гідрографічних (водних) об'єктів);
- оронімів (назви рельєфу);
- гідрооронімів (назви островів та півостровів, мисів, кос, балок);
- екотопонімів (назви природоохоронних об'єктів ПОО);
- ойконімів (назви населених пунктів (НП), мікро топонімів (назви міських об'єктів, місцевих топонімів) (Афанасьєв, 2005).

В процесі вивчення фізичної географії України учням можна запропонувати наступні види навчально-пізнавальної діяльності:

- створення каталогів топонімів різних категорій як України та її регіонів;
- складання топонімічних словників локального та регіонального рівня;
- складання характеристики різних видів топонімів;
- створення класифікаційних рядів географічних назв України, наприклад, за категоріями, за походженням, лінгвістичними особливостями, за значенням;
- збір, аналіз, обробка картографічної інформації, топонімічних карт за кількістю, щільністю топонімів, категоріями, особливостями походження;
- аналіз текстів, які містять опис топонімів, художньої, наукової, періодичної літератури;
- проведення бесід, дискусій, обговорень топонімічних досліджень.

Наведемо приклади питань для бесіди:

1. Схарактеризуйте особливості розвитку географічних назв-топонімів України в цілому (певної території) в розрізі історичних періодів.
2. Які етноси, народи вплинули на формування топонімічної інформації?

3. Схарактеризуйте систему топонімів України за територіальною наповненістю, змістовою складовою, лінгвістичними особливостями тощо?
4. Які ви знаєте категорії (види) топонімів?
5. Яке значення має топонімічна інформація в науковому плані?
6. Чи зацікавлені ви у вивченні топоніміки рідного краю?

Практична робота. Приклади завдань для індивідуальної чи колективної (групової) роботи учнів:

1. Складання семантичної класифікації топонімів окремого регіону, області, району. Пропонується кожній групі учнів скласти свою власну класифікацію, на основі яких розширюється класифікація топонімів досліджуваної території. Учні обґрунтовують свою діяльність на основі інформаційних джерел.

2. Складання бази даних щодо певної категорії топонімів, наприклад «Гідроніми басейну річки Дніпро» за визначеною структурою: топонім, категорія, віднесення до одиниць районування, походження, семантична класифікація.

3. Дослідження топонімів рідного краю. Учням пропонується розкрити смислове значення топонімів по районах досліджуваної області, визначити співвідношення кількості топонімів і відобразити на діаграмі. З'ясувати загальні тенденції розподілу категорій топонімів та їх кількості в досліджуваних районах.

Ігрова діяльність: гра «Відгалай ойконім», «Ментальна карта» (визначити урботопонім за характеристикою), «Установи відповідність», «гра «Сценарист» (представити власний ойконім), «Розшифруй годонім», «Топорозминка», «Мапіст», вікторина «Хто краще знає карту», «Відеопитання», Топонімічна розминка (питання-тести), «Від картографії до топоніміки», «Подорож материками» тощо.

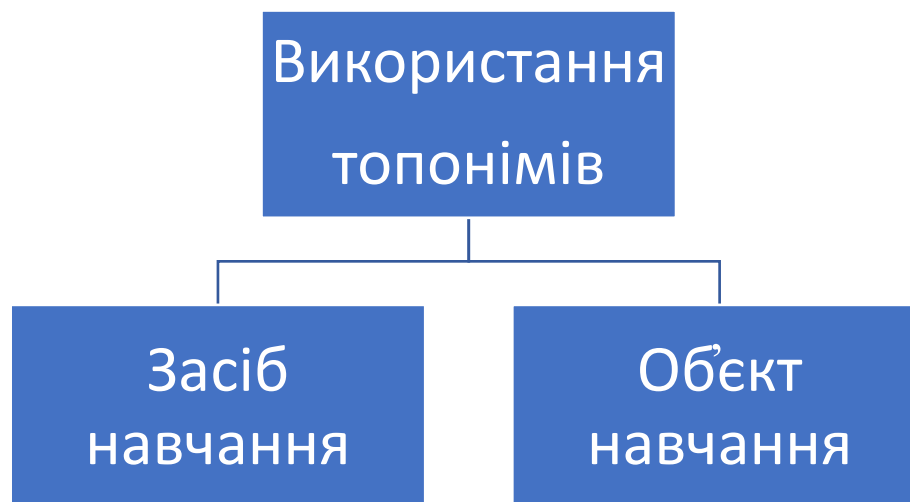

Рис.2.1. Напрями використання топоніміки (Афанасьєв, 2005).

Враховуючи компетентнісний, системний та інтегрований підходів до географічної освіти, на основі аналізу навчальних програм та досвіду вчителів нами виділено ряд переваг топонімічної інформації в навчанні географії та відповідно можливостей їх застосування (Рис.2.2.).

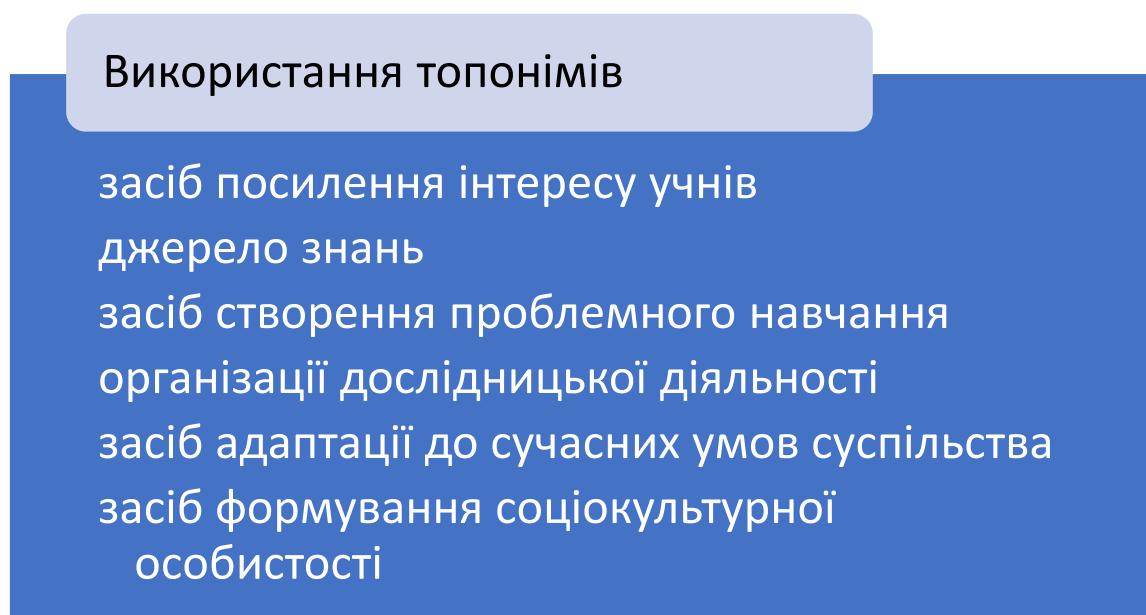

Рис. 2.2. Використання топонімів у шкільних курсах географії

Аналізуючи програми курсів шкільної географії нами виокремлено теми, де може якнайповніше застосовуватися топонімічна інформація (див. Додатки).

Варто звернути увагу на те, що вчитель під час календарного планування, може виділити резервні години на додаткове вивчення будь-якої теми розділу, зокрема запланувати топонімічні дослідження. метою яких є:

- залучення учнів до самостійної дослідницької діяльності;
- розвиток логічного мислення;
- виховання толерантності, поваги до історичного минулого, національної культури.

На основі змістового контенту топонімічної інформації, напрямів застосування топонімів нами визначено ряд освітньо-виховних функцій топоніміки, якими є:

- систематизуюча – сприяє систематизації знання з географічної номенклатури, вдосконаленню вмінь аналізувати топонімічну інформацію, закріпленню й поглибленню практичних умінь учнів;

- інформаційна – забезпечує перетворення світоглядних знань про навколишній світ, адресність та номінаційність топонімів

- інтегруюча – передбачає певний відбір навчальної інформації з різних джерел, можливості застосування методів досліджень інших наук, міжпредметне узагальнення;

- розвивально-виховна – задоволення в освітніх потребах учнівської молоді, залучення учнів до краєзнавчих-топонімічних досліджень, активізація діяльності учнів, розвиток інтелектуальних здібностей, інтересів, моральної вихованості.

- соціокультурологічна – забезпечує формування компетентностей для адаптації у соціумі, вибору життєвої позиції, продовження навчання на вищих рівнях освіти (професійна освіта), самореалізації, духовне, національно-патріотичне зростання (Рис. 2.3.).

Рис. 2.3. Функції топоніміки у шкільному курсі географії

Таким чином, топонімічне пізнання :

- важливий елемент, мотиваційний фактор активізації пізнавальної діяльності учнів на уроках географії, посилення інтересу до топонімічних досліджень;

- топоніми поєднують у собі динамічність і багатоаспектність соціуму, відтак виступає ефективним засобом адаптації у сучасному суспільстві, соціалізації та формування соціокультурної особистості.

2.2. Топонімічні дослідження як інструмент інтегрованого підходу до навчання географії

В стандарті базової освіти наголошується на необхідність інтеграції наук в освітньому процесі, що передбачає отримання учнями більш повного цілісного уявлення про образ світу. В розрізі однієї дисципліни виконати таке завдання важко. Саме процес інтеграції дає можливість реалізувати міжпредметні узагальнення, взаємодоповнення наук, навчальних дисциплін, видів діяльності, що утворює цілісну систему формування знань. Однак через неузгодженість

змістової компоненти програм, підручників, стилю викладання вчителів ця система ламається. Тому необхідно акцентувати увагу на міжпредметні зв'язки, що дозволяють зрозуміти учням важливість вивчення тих чи інших навчальних предметів, основ наук для формування цілісної системи знань та їх значення у житті.

Як зазначає Іванчук М. інтегроване заняття поєднує навчальний матеріал з декількох предметів і проводити його може один вчитель або декілька [14]. Можливості для такого поєднання в освітньому процесі розширюються, головне продумати методичні моменти та оптимально підібрати навчальний матеріал.

В процесі топонімічного пізнання розкриваються множинні зв'язки навчальних дисциплін. Інтегрованість топонімічного пізнання забезпечується взаємозв'язками різноманітних наук і дисциплін Рис. 2.4.

Зазначені зв'язки наук і навчальних предметів вимагають використання різноманітних форм в освітньому процесі сучасної школи.

При плануванні інтегрованого заняття, слід врахувати: тему уроку, мету, підбір змістового наповнення навчального процесу, форми та методи співпраці між вчителем та учнем, з'ясування розуміння учнями теми, завдань, забезпечення активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів, позитивного ставлення до навчання, мотивація самостійності навчання (враховуючи інтегрований підхід), творчої діяльності, використовуючи сучасні інтерактивні, інформаційні та інші технології навчання.

Рис.2.4. Інтеграція топонімії

В залежності від теми та вибору типу занять навчальний матеріал диференціюють на основний та допоміжний. Так, під час вивчення нової теми на уроці нестандартних форм проведення використовують допоміжний навчальний матеріал для ознайомлення так і закріплення знань з метою кращого сприймання нового матеріалу (емоційна складова). Такими видами занять можуть бути лекції, екскурсії, ділові ігри, дослідницька діяльність, міні-конференції, круглі столи тощо. Вони можуть організовуватися як вступні, так і з метою узагальнення:

- мотивація до творчої діяльності вчителів та учнів;
- взаємоспівпраця, взаємодопомога між учасниками навчального процесу;
- активне залучення учнів до пізнавальної діяльності;
- розвиток комунікативних здібностей;
- логічного мислення;
- формування інтегрованих знань, розуміння та виокремлення причинно-наслідкових зв'язків у пізнанні навколишнього світу;
- залучення учнів до різних видів діяльності;
- зменшення настороги учнів у освітньому процесі;
- стимулювання інтересу до нових географічних знань, розширення кругозору учнів.

На основі аналізу програм, вивчення змісту навчального географічного матеріалу, практичної діяльності можна зробити висновки про те, що вивчення топонімів, проведення топонімічних досліджень у навчальному процесі загальноосвітнього закладу формує наступні компетентності учнів:

- Науково-дослідницька – пошук, вивчення, систематизація топонімічного матеріалу, ознайомлення з основами методології досліджень;
- Соціально-громадянська – комунікативність, мовна культура, логічне мислення, соціальна адаптація;
- Національно-патріотична – зацікавленість географічними назвами, відповідальність, повага до героїв, нації;
- Країнознавча – розширення, систематизація, узагальнення знань про комплексне вивчення країни та регіонів»;
- Красознавча – виховання поваги до своєї культури та культури інших народів;

- Підприємництва – задоволення власних потреб, організація роботи, самостійність, наполегливість, кмітливість, працелюбність, рефлексія;
- Культурна (творчо-креативна) – творча самореалізація, духовне зростання;
- Спілкування державною та іноземними мовами – розширення знаннєвого компоненту лексики, граматики;
- Математична – застосування прийомів у процесі топонімічного дослідження (кількісна характеристика, районування, групування, щільність тощо), алгоритм дій;
- Інформаційно-комунікаційна – використання комп’ютерних технологій, обробка інформації, тексту, складання карт, схем, діаграм, презентацій тощо.

2.3. Методика організації топонімічних досліджень

На основі психолого-педагогічної літератури, педагогічного досвіду вчителів ми виділили наступні методи дослідження топоніміки.

Історико-географічний метод дозволяє з’ясувати генезис топонімів певного регіону, тобто їх походження, становлення та процес подальшого розвитку.

Рис.2.5. Методи досліджень топонімів

Порівняльно-географічний метод передбачає просторово-територіальний аналіз окремих топонімів, їх взаємозв'язки у просторі і часі, так і топонімічних ландшафтів.

Пошуковий, експедиційно-пошуковий метод дозволяє збір фактичного матеріалу для аналізу, співставлень, обґрунтування власних припущень топонімічної інформації.

На основі математичного аналізу кількісних даних можна простежити кількісні показники і насиченість різних категорій топонімів, динамічні зміни.

Соціогеографічний метод передбачає збирання даних про географічний об'єкт, явище, соціогеографічний опис, аналіз та синтез, використовується методи інтерв'ювання, анкетування, опитування.

Географічне моделювання – створення моделей об'єктів, з метою отримання нових знань, візуалізація отриманих результатів.

Методика організації топонімічних досліджень

Мета: Вивчення географічних назв місцевості.

Етапи проведення досліджень:

1). Ознайомлення із методами проведення топонімічних досліджень: особливості збору топонімічного матеріалу, процедури дослідження.

2). Пошук топонімічних матеріалів (використовується анкета).

Дослідження топонімічних ландшафтів, топонімії регіону (вивчення великого ареалу) необхідно здійснювати на основі географічних карт (доцільно аналізувати карти за різні роки).

Зіставлення даних, складання списку географічних об'єктів із зазначенням джерела.

Для дослідження топонімії населеного пункту та прилеглих територій необхідні карти (плани-схеми) населеного пункту за різні роки. Порівняння схем, їх аналіз, складання списку географічних назв, їх перевірка (наявність за допомогою довідкової літератури).

Для опису певного місця, невеликого простору, варто розробити анкету для мешканців населеного пункту, старожилам, працівникам бібліотеки, учителям тощо.

3). Систематизація зібраного матеріалу, його опис, впорядкування.

4). Класифікація топонімічного матеріалу за категоріями (видами), визначення підкатегорій за відповідними критеріями (скористатися відомими класифікаціями топонімів).

Складність полягає у класифікації топонімів за певним критерієм, тому опис географічних назв є, як правило, різноаспектним.

Таблиця 2.1.

Класифікація топонімічного матеріалу за категоріями

Класифікація за категоріями	ойконіми (назви міст, сіл, хуторів, мікрорайонів, вулиць); гідроніми; ороніми, назви шляхів, парків
Лінгвістична класифікація	Семантична класифікація З'ясування змістового значення топонімів
	Присвоєння назв: Класифікація топонімів (за Е. Мурзаєвим) - назви географічних об'єктів, пов'язані ознаками рельєфу; - назви водних об'єктів; - фітотопоніми;

	<ul style="list-style-type: none"> - зоотопоніми; - антропоніми; - виробничі назви; -торгівельно-транспортні назви; - соціальні назви; - етнотопоніми; - ідеологічні назви.
Класифікація морфологічним принципом	<p>Класифікація топонімів (за О. Суперанською)</p> <ul style="list-style-type: none"> - топоніми (іменники): суфіксальні назви, безсуфіксальні назви; - складні топоніми; - уявні слова; - двоскладні слова; - топоніми (словосполучення); - топоніми (прикметники): безпрефіксальні, префіксальні назви; - складні топоніми
Класифікація топонімів за етимологічним принципом	<p>Встановлення первинного (вихідного) смислу назви об'єкта.</p> <p>Виділяють:</p> <p>географічні назви, етимологічне значення яких є зрозумілим;</p>

	географічні назви, смисл яких розкривається в ході етимологічного аналізу; топоніми, зміст яких не можна розшифрувати
Класифікація топонімів за походженням	Іншомовні топоніми (К. Тищенко, 2010) Виділяють походження: античне , іранське, балканське, кельтське, давньо германське, арабське, варязьке, мадярське литовське, польське, російське тощо.
Класифікація за історичним принципом	стратиграфічна класифікація: виокремлення топонімів (географічних назв) за приналежністю до історичних епох

5). Складання картотеки топонімічного матеріалу;

6). Складання словника топонімів досліджуваної території. Топонімічні одиниці можна подавати за тематичними групами, категоріями в алфавітному порядку.

Наприклад, «Словник топонімів» (окремий уривок):

Володимирець – час виникнення поселення залишається невідома, селище міського типу в Рівненській області; етимологія назви - «стара осада» (1570р.), назва від імені промисловця Володимирка – одна із припустимих версій.

Дубова – вулиця, «дубовий гай».

Словник гідронімів

Горинь – річка, притока Прип'яті.

Стир – річка, права притока Прип'яті.

Біле – озеро, з висоти пташиного польоту озеро здається білого кольору.

Дубровиця (Домбровиця (польська назва), Добровиця, Дубравиця) – місто, історичний населений пункт, найстаріше і найменше місто Рівненської області;

етимологія назви – «ліс», «гай», «дубовий ліс», «болото», «дубовий гай» (найвживаніша).

Затишна – частина вулиці Ставкова, (красивий ландшафт).

Горисько – мікрорайон міста, назва від форми рельєфу – горбиста частина міста, яка чергується заболоченими територіями;

Словник гідронімів (окремий уривок):

Горинь – річка, притока Прип'яті.

Бережанка – річка, ліва притока Горині, етимологія – «берег».

Красне – болото, етимологія – «прекрасне» від «krasny» (чеш.; пол.).

7). Збір інформації про поселення. Опрацювання довідкової літератури, робота в музеях, бібліотеках, архівах, упорядкування зібраних відомостей, запис цитат.

8) Систематизація зібраного топонімічного матеріалу.

9). Складання списку використаних літературних джерел.

10). Упорядкування топонімічного словника, підготовка топонімічної карти досліджуваної території (на основі наукових праць (Зеленська, 2021; Філь, 2018; Яковенко, 1997).

*Орієнтовні питання для анкетування з метою зібрання, уточнення
топонімічного матеріалу*

1. Окрім офіційної назви Вашого населеного пункту чи існує місцева або давня назва?

2. Що Ви знаєте про походження найменування Вашого міста, села тощо?

3. З яких джерел ви дізналися про походження назви поселення? З документів, літературних джерел чи від мешканців (старожилів)?

4. Які назви мають окремі частини міста, села, вулиці тощо. Чи знаєте Ви їх давні назви?

5. Чи знаходяться на околицях Вашого міста земляні укріплення вали тощо, яка їх назва?

6. Як називаються навколишні землі (ліси, поля, долини)? Чому їх так назвали?

7. Чи є у Вашому населеному пункті пагорби, вершини, схили, яри, узвишшя, гори? Як їх іменують?

8. Як називають шляхи сполучення?

9. Які іменуються місцеві водні об'єкти (річки, озера, ставки, струмки, болота)?

10. Як називають місцеві жителі місця для купання на річці, ставку, глибокі місця, мілкі тощо?

11. Чи появились нові назви у Вашому місті, селі?

З якою подією вони пов'язані?

Чи вони вам подобаються?

Чи прижилися нові назви?

Чи вдало підібрані назви?

12. Чи хотіли б Ви перейменувати географічні об'єкти у Вашій місцевості, чому?

РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЯ І ПРОВЕДЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

3.1. Аналіз проблеми у педагогічній практиці

Важливу роль в організації топонімічних досліджень в географічній освіті учнів відводиться педагогічній діяльності вчителя. Організація навчання географії, зокрема використання топонімічної інформації, топонімічних творів в навчальному процесі на основі компетентнісного та інтегрованого підходів до географічної освіти учнів загальноосвітнього закладу ґрунтується у відповідності до наступних положень:

- забезпечення системності навчання;
- забезпечення принципу постійного оновлення навчання;
- забезпечення інтелектуального розвитку особистості як громадянина України;
- мотивація учнів до самореалізації, самостійного вирішення навчальних задач, активності;
- формування емоційно-ціннісного ставлення до пізнавальної діяльності;
- забезпечення умов партнерства в освітньому процесі;
- забезпечення соціалізації особистості шляхом топонімічного пізнання.

Педагогічний аспект організації топонімічних досліджень передбачає оволодіння учнями класифікації топонімів, змістом та методами красназничо-топонімічних досліджень, особливостями картографічних досліджень географічної номенклатури (назв), оволодіння процесом топонімічного картографування, навичками роботи з топонімічними джерелами інформації, розвиток самостійної, соціально активної та творчої особистості.

Варто зазначити, що суспільне значення топонімічних досліджень у роботі з учнями виявляється при умові підтримки індивідуальних та колективних ціннісних принципів, зміни видів діяльності, партнерської взаємодії вчителя і учнів. Ми вважаємо, що топонімічні дослідження сприяють соціальній адаптації в соціумі, дорослого життя, вихованню позитивного ставлення до навколишньої дійсності, бути гнучким до вимог життя.

Для активізації учнів до топонічних досліджень велике значення мають рівень і глибина знань вчителів у системі географічної науки, їх готовність до використання топонімічної інформації в курсах географії загальноосвітнього закладу.

На початковому етапі експерименту з метою з'ясування стилю викладання географії вчителів, їх готовності використовувати на уроках топонімічні, краєзнавчі матеріали нами було проведено бесіди з вчителями географії та учнями 8-9 класів, анкетування вчителів географії, біології, історії, літератури, інформатики. У експерименті брали участь учні та вчителі закладів загальної середньої освіти I-III ступенів № 1 та № 2 Володимирецької селищної ради, всього 106 учасників.

За результатами анкетування учителів загальноосвітніх закладів освіти ми зробили висновки про недостатнє використання топонімічного матеріалу на уроках географії, основними причинами якого є:

- недостатня науково-методична підготовка вчителів географії з організації і проведення топонімічних досліджень учнів в освітньому процесі загальноосвітніх закладах освіти;

- недостатнє застосування вчителями інтерактивних методів навчання, інформаційно-комунікативних технологій для ознайомлення учнів з топонімічним матеріалом та розробки авторських методик щодо їх застосування у процесі навчання географії;

- перевантаження змістового контенту навчальних програм, досить великі затрати часу на підготовку топонімічного матеріалу.

На наш погляд, підвищення інтересу до навчання географії, рівня сформованості географічних знань, умінь та навичок сприятиме відповідне структурування змісту навчального матеріалу, цілеспрямована організована взаємодія видів пізнавальної діяльності учнів, визначення умов організації навчального процесу, форм та методів навчання географії.

Враховуючи навчальні та виховні задачі освітнього процесу, навчальну програму з географії, основні завдання топонімічних досліджень в курсах географії варто виілювати такі форми:

- *урочна* – урок географії, що проводиться за розкладом, з постійним складом учнів, під керівництвом вчителя відповідно до календарного планування;

- *позаурочна* форма проведення навчання передбачає закріплення, розширення та поглиблення знань з географії, опанування учнями певних географічних вмінь у вільний від уроків час (виконання домашніх завдань з географії, спостереження за довкіллям (індивідуальні, групові, виконання групових (індивідуальних) проектів).

Зважаючи на результати нашого дослідження рекомендуємо використовувати вчителям географії в освітньому процесі проблемне навчання, дослідницьку та проєктну діяльність, інтерактивні методи навчально-пізнавальної діяльності учнів.

Дослідницькі проєкти спрямовані на вивчення географічних об'єктів, явищ, процесів. Тема проєкту, мета, завдання, методи та прийоми топонімічних досліджень узгоджується з вчителем. Ефективним є використання навчальних (практичних) кейсів для дослідження топонімів. Учні виконують дослідження за певним планом та варіативністю, визначеними формами звітності, висувають гіпотетичні відповіді, вирішують проблем вибору варіанта походження топонімів, пошуку взаємозв'язку природних особливостей об'єкта, історичної інформації з його найменуванням, проблему перейменування міст, вулиць тощо. Варіанти досліджень, наприклад, «Особливості топонімічного пошуку», «Топоніми- назви країн», «Топоніми рідного краю», «Мікротопоніми міста», «Семантичні ознаки топонімів», «Біблійні топоніми», «Укладання топонімічного словника», «Топонімічна база даних України» та інші.

Використання навчальних кейсів як методу дозволяє різновекторний розгляд і обговорення певної ситуації, пошук оптимальних рішень. Тим самим

створює умови для розвитку соціальних навичок, а саме: логічне мислення, комунікативність, зв'язок теорії з практикою.

До *позакласної* форми організації навчання географії можна віднести факультативи, гуртки, проблемні групи, участь у предметному тижні з географії, конкурсах, турнірах, екскурсії, краєзнавчі експедиції, квестах, робота в музеях, архівах, бібліотеках тощо. Нами запропонована розробка програми проєкту творчої майстерні «Топонімія Рівненщини».

Активізувати навчальну діяльність можна за рахунок забезпечення умов для індивідуальної, групової та колективної форм роботи. Суттєвим у груповій співпраці є: позитивна атмосфера, особистісна взаємодія, власне, що і стимулює діяльність, навички міжособистісної комунікації, взаємонавчання, співробітництво.

Варто зауважити, що відповідно до компетентнісного підходу навчання географії акцентується увага на індивідуалізацію інтелектуальної діяльності учнів. Відповідно підвищується значущість розвивальної функції навчання.

Тому, для забезпечення пізнавальної, а відтак, і творчої активності школярів варто використовувати інформаційні технології, а саме: інтерактивну дошку, мультимедійний супровід, електронні посібники (енциклопедії, словники, довідники, атласи), засоби візуалізації, що дозволяють повніше і доступніше пояснити суть географічних об'єктів, явищ, процесів та закономірностей.

В розрізі зазначених проблем необхідно:

- розроблення методичних рекомендацій щодо організації топонімічних досліджень (алгоритмів дій вчителя та учнів, схем, аналіз даних досліджень, розробка візуальної продукції);

- використання в сукупності традиційних і нетрадиційних форм організації навчання географії, інноваційних методів та засобів навчання;

- використання інформаційних ресурсів та технологій (організація роботи з базою Інтернету, засобами масової інформації, архівів, бібліотеки), розробка дидактичних та методичних матеріалів тощо.

У процесі дослідницької діяльності учні розв'язували завдання різного типу: з метою відтворення відомостей про історико-культурні особливості, природні та соціально-економічні характеристики певної території; інтегративні завдання творчо-пошукового рівня (пізнавальні та проблемно творчі завдання) що актуалізують раніше засвоєні знання з географії та інших предметів; дослідницько-пошукового характеру; виконання творчих проектів.

Ефективність реалізації топонімічних знань учнів здійснювалась під час практичних занять, інтегрованих занять, дискусій, бесід, виступах, звітах в урочний та позаурочний час, через участь у конкурсах, конференціях, тижнях географії, шкільних та інших заходах (організованих краєзнавчим музеєм «Історія мого міста» та науковою бібліотекою «Літературна Рівненщина»).

3.2. Експериментальна перевірка ефективності роботи. Результати досліджень

Для оцінки очікуваних результатів активізації пізнавальної діяльності учнів були розроблені відповідні критерії і рівні. Ми виділяємо наступні критерії:

- *знаннєвий критерій* визначає наявність в учнів знань про топонімію, значення топонімічних досліджень у набутті досвіду взаємодії з навколишнім світом, певного соціального досвіду;

- *діяльнісний критерій* полягає у проявах учнів до ініціативи, активності у процесі навчальної діяльності, застосуванні творчого підходу до виконання завдань, самостійність, уміння аналізувати, синтезувати, узагальнювати навчальну інформацію, застосовувати різноманітні джерела для засвоєння географічних знань, використання інформаційно-комунікаційних технологій;

- *емоційно-ціннісний критерій* визначає спрямованість учнів на свідоме оволодіння географічними, зокрема, топонімічними знаннями, соціальної спрямованості, оцінка власних можливостей у виконанні проблемних задач, толерантне ставлення до однокласників, інших людей, налагодження комунікації

з ними, володіння своїм емоційним станом у навчально-пізнавальній та дослідницькій діяльності.

Під час оцінювання навчальних досягнення з географії необхідно брати до уваги розуміння географічної номенклатури, картографічної термінології, ступінь розкриття понять, явищ, закономірностей, логічність викладення матеріалу, самостійність відповіді, наведення аргументації, уміння працювати з картографічним, топонімічним, довідковим матеріалом. (Навчальна програма, 2017).

знанневий	діяльнісний	емоціно-ціннісний
<ul style="list-style-type: none">• пояснює зміст географічних назв, їх етимологію• розуміє значення географічної номенклатури• наводить приклади топонімічних джерел географічних знань про країни та регіони• розуміє причинно-наслідкові взаємозв'язки	<ul style="list-style-type: none">• проявляє активність в обговоренні проблемних питань• виконує логічні операції• обґрунтовує висновки• творчий підхід у вирішенні завдань (інноваційність, оригінальність)• використовує інформаційні технології	<ul style="list-style-type: none">• керує власними емоціями• підтримка однокласників, взаємодопомога, взаємоповага• інтерес до пізнання нових (топонімічних) знань• комунікативність• толерантність• самоаналіз

Рис.3.1.Критерії оцінювання результатів пізнавально-пошукової діяльності учнів

Рівні сформованості знань, умінь та ставлень учнів у процесі топонімічних досліджень:

- низький (репродуктивний) рівень – учень має уявлення про топонімічну інформацію, наводить деякі приклади, не обґрунтовує причинні взаємозв'язки, демонструє нестійкі знання з теми дослідження, частково проявляє інтерес до пізнання топонімічних знань;

- середній (частково-творчо-пошуковий) – продуктивний рівень діяльності учня, він демонструє функціональні взаємозалежності між об'єктами, явищами та процесами, розв'язує практичні завдання на базі отриманих топонімічних знань;

- високий (творчий) рівень – учень демонструє творчий підхід до вирішення завдання, проявляє ініціативу, пропонує оригінальні рішення проблемних задач.

Спрямованість формувального етапу експерименту передбачала використання педагогічних засобів, в основу яких покладено стимулювання до пізнавально-пошукової діяльності, зокрема, топонімічних досліджень, позитивного ставлення до соціально-корисної практичної діяльності; організацію різноманітних видів діяльності учнів, зокрема і краєзнавчої, в ході якої учні мали змогу оволодіти географічними вміннями та навичками. Впровадження в практику основної школи топонімічної інформації на уроках географії, топонімічних досліджень підвищує інтерес до географічної науки, науково-дослідницької діяльності, формує особистісні якості, соціальну активність та адаптацію.

Наприкінці формувального експерименту було здійснено підсумковий контроль географічних знань, умінь та ставлень учнів з метою отримання даних для визначення ефективності проведеної роботи. Аналіз результатів підтверджує якісні зміни у системі знань, умінь та навичок учнів з географії.

Показники результативності використання топонімів у курсах географії на заключному етапі експерименту подані в табл.3.1. ,на рис. 3.2.

Таблиця 3.1.

Усереднені показники в кінці експерименту

Рівні	ЕГ1		ЕГ2	
	К-сть	%	К-сть	%
Високий	16	35,6%	17	34,7%
Середній	24	53,3%	25	51,1%
Низький	5	11,1%	7	14,2%

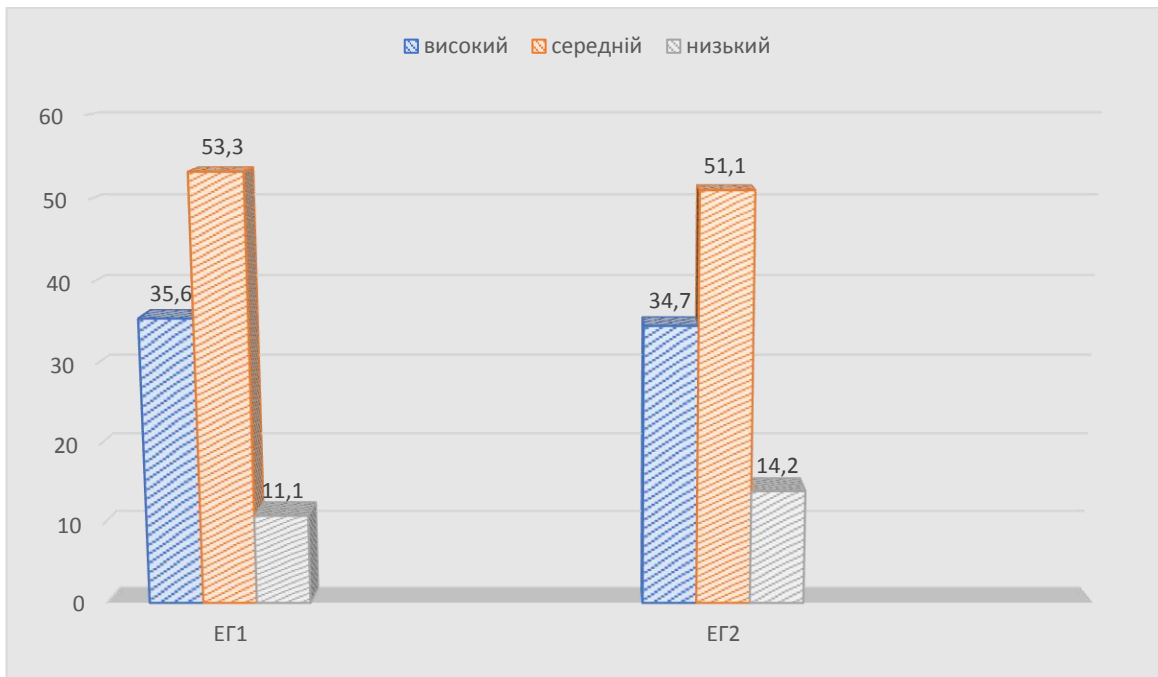

Рис. 3.2. Показники наприкінці експерименту

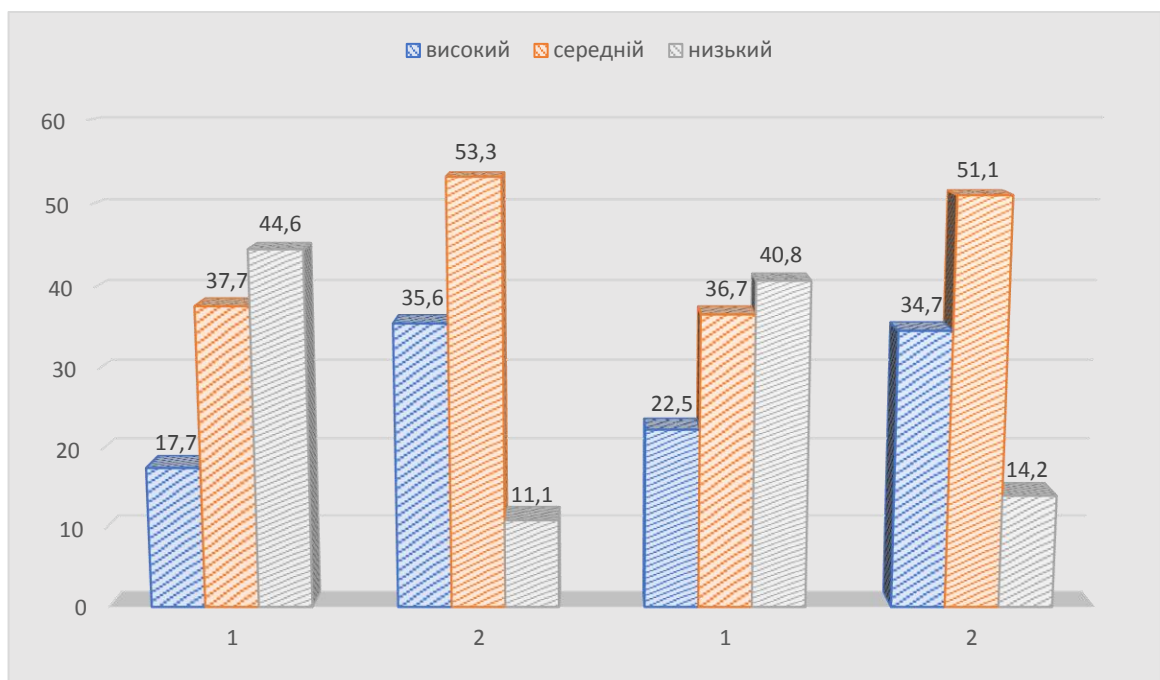
Результати експерименту засвідчують позитивну динаміку у сформованості топонімічних знань, ставленні до дослідницької роботи топонімічного характеру. З'ясовано, що більша половина учнів експериментальних груп підтримують ідею використання топонімічної інформації, топонімічних творів на уроках географії, це підвищує зацікавленість учнів топонімікою як наукою, дослідницькою топонімічною діяльністю.

Таблиця 3.2.

Вияви особистісних якостей учнів

Особистісні якості учнів	На початку експерименту	Наприкінці експерименту
Зацікавленість топонімічним матеріалом	20%	63%
Потреба у вивченні географії	33%	69%
Аналіз інформації	27%	53%

Активність учнів у навчально-пізнавальній діяльності	43%	87%
Виконання логічних операцій	17%	35%
Обґрунтування думки	21%	51%
Швидкість прийняття рішень	20%	38%

Примітка: 1 – результати на початку експерименту; 2 – кінцеві результати експерименту

Рис. 3.3. Динаміка рівнів в експериментальних групах

Аналіз наведених даних показує значне зменшення низького рівня сформованості географічних знань, умінь і ставлень учнів, середній показник 42,7% зменшився до 12,6%, і зростання високого та середнього рівнів, що засвідчує позитивні зміни в експериментальних групах. Кількість учнів з високим рівнем після проведення формувального експерименту в обох групах

становила 35,6 у ЕГ1 та 34,7 у ЕГ2, середній показник збільшився на 15% (з 20,1% на 35,1%). Також зросли показники середнього рівня на 14,1% і становили 52,2% в обох групах.

Таким чином, успішному засвоєнню навчального матеріалу з географії в умовах закладу середньої освіти сприяє підготовка учнів до самостійної дослідницької діяльності. Використання топонімічної інформації, творів на уроках географії посилює інтерес до географічної науки. Залучення до топонімічних досліджень дозволить учням більш глибоко вивчити внутрішні фактори регіонального розвитку, визначити шляхи збереження територіальної специфіки місцевості, географічного різноманіття, більш детально ознайомитися топонімами світу, процесами уніфікації в межах глобалізації, їх причини та наслідки тощо. Окрім того запропонована діяльність забезпечує взаємодію процесів наукового пошуку, аналізу, узагальнення, мислення, є унікальним інструментом соціалізації учнів, самореалізації та вибору майбутньої професії.

ВИСНОВКИ

1. Значні можливості у посиленні активності учнів до пізнавально-пошукової діяльності в умовах закладу загальної середньої освіти, формуванні соціокультурної особистості має топоніміка. Географічні назви (топоніми) – це основа географічної науки, наша історія, унікальність. Використання топонімів у курсах географії вимагає перегляду та оновлення змісту, форм, методів, прийомів та педагогічних умов навчання географії.

2. Ми вважаємо, що навчальний матеріал топонімічного спрямування урізноманітнить соціокультурний зміст шкільної географії, поглибить топонімічне пізнання учнів, розширить знання про природу, суспільство, господарство, посилить міжпредметні зв'язки з іншими навчальними предметами та ознайомить з основами окремих наук. Окрім того дослідження топонімів дає можливість наблизити освітній процес до потреб учнів, посилити пізнавальний інтерес, стати мотивуючим моментом для вивчення географії та формування соціальної культури шкільної молоді.

3. Важливим завданням вчителя географії - спонукати учнів до нових теоретичних знань географічної науки, демонструвати зв'язок теоретичного матеріалу і практичного його застосування. Використання топонімічного матеріалу, вивчення топоніміки рідного краю, країн світу на уроках географії формує дослідницькі навички, практичне використання теоретичних знань, розуміння географічних закономірностей, уміння здійснювати аналіз явищ, процесів та подій, знаходити оптимальні рішення у розв'язанні проблем.

4. З'ясовано, що у процесі дослідження топоніміки застосовуються ряд спеціальних методів, а саме: історико-географічний, порівняльно-географічний, пошуковий, соціогеографічний, математичний, географічне моделювання. Виконання топонімічних досліджень вимагає вивчення методів та методики їх проведення, етапів здійснення роботи.

5. Аналіз педагогічної практики вчителів географії показав недостатнє використання матеріалів топоніміки в процесі навчання географії. Основними причинами є: незначний науково-методичний супровід із зазначеної проблеми,

перевантаження навчальним матеріалом учнів, великі затрати часу у підготовці інтегрованих уроків, підборі топонімічної інформації, перевага традиційного навчання.

6. Ефективність формування топонімічних знань, умінь і навичок учнів у процесі навчання географії пов'язане з відповідним конструюванням (наповненням) змісту топонімічної інформації в розрізі соціокультурної складової географії, сукупністю форм (урочної, позаурочної, позакласної, індивідуальної, колективної), активними методами навчання та педагогічними умовами (умов співпраці в освітньому процесі, врахування потреб та інтересів учнів, позитивного ставлення до навчання).

Для практичного використання розроблено методичні рекомендації з організації та проведення топонімічних досліджень, запропонована тематика топонімічних досліджень, методичні прийоми щодо використання топонімів на уроках географії, програму проєкту «Топоніміка Рівненщини».

7. Результати дослідження підтвердили позитивну динаміку у рівнях сформованості географічних знань учнів, посилення активізації учнів у навчально-пізнавальній, пошуковій, дослідницькій діяльності, позитивне ставлення до географічної науки.

8. Основні висновки, результати дослідження, рекомендації можуть висвітлюватися у викладанні курсів «Методика навчання географії», «Методика позакласної роботи з географії», «Основи природознавства» та ін.; впроваджуватися у практику роботи вчителів географії. Результати дослідження доповідалися на методичних засіданнях Мочулищенського та Колківського закладів загальної середньої освіти, кафедри екології, географії та туризму, студентській науковій конференції РДГУ (квітень, 2020р).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрущенко В. П. Роздуми про освіту/ В. П. Андрущенко. – К.: Знання України, 2004. – 804 с.
2. Афанасьєв О.Є. Методологічні аспекти застосування основ топоніміки у курсі «Фізична географія України». – Режим доступу: https://olaff.at.ua/Science_work/Топон-v-kurse-FGU.pdf
3. Афанасьєв О. Є., Агеєв Ю. О. Топонімічні карти: наукові підходи до розробки змісту. – Режим доступу: olaff.at.ua/Science_work/ZmistТопонKart-AAZ-.pdf).
4. Байцар А.Л. Місцеві географічні терміни Українських Карпат /А.Л. Байцар// Вісник Львівського університету. Сер.геогр. – Вип. 36. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – С. 9- 13.
4. Бабичева О. Тенденції у назвах географічних об'єктів Харківщини / О. Бабичева, Г. Леонтєва, Є. Черепанова // Географія та основи економіки в школі. – 2001. – №3. – С. 45–47; 2002. – №1. – С. 36–38.
5. Булава Л.М. Фізична географія України. 8 клас. Підручник для загальноосвіт. навч. закл. – Х. : АНГРО Плюс, 2008. – 224 с.
6. Бех І. Д. Теоретико-прикладний сенс компетентнісного підходу в педагогіці / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2009. – № 2 (63). – С. 27-31.
7. Беценко Т. П. Вступ до топоніміки: Навчальний посібник. – Суми, 2019. – 151 с.
8. Василюк Л. Л. Вивчення природних ландшафтів за топонімічною картою // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії: Збірник наук. праць. – Вінниця: Антекс У ЛТД, 2001. – Вип. 2. – С. 191–193.
9. Грома В.Д. Географія України : проб. підруч. для 8 кл. / В.Д. Грома, Й. Р. Гілецький. – Тернопіль : Навчальна книга «Богдан», 2008. – 240 с.
10. Гриценко Н.Н. Технологія інтегрованого уроку. Вісник профосвіти. № 19 - 20 грудень 2007р. – С.9 -11.
11. Довгань Г.Д. Географія: підручник для 8 кл. закл. заг. серед. освіти / Г.Д. Довгань, О.Г. Стадник. – Х. : Вид-во «Ранок», 2021. – 272 с.

12. Євтух М. Б. Соціальна педагогіка / М. Б. Євтух, О.П. Сердюк. – К. : МАУП, 2003. – 222 с.
13. Зеленська Л.І. Теоретичні та методологічні основи використання засобів навчання географії (регіональний компонент). – Д.: ДГУ, 1998. – 244 с.
14. Іванчук М.Г. Формування і розвиток особистісного потенціалу школяра в процесі інтегрованого навчання. Психологія: Зб. наукових праць. - К.: КПУ імені М.П. Драгоманова. 2003. - Вип. 19. - С.127-131.
15. Калінчук М.О. Легенди Поліського краю / М.О. Калінчук, М.М. Калінчук - м. Березне, 1992.-44 с.
16. Коваль А. П. Знайомі незнайомці: походження назв поселень України: наук.-попул. видання / А. П. Коваль. – К.: Либідь, 2001. – 304 с.
17. Криловець М.Г., А. В. Топузова, Топоніми як соціокультурна складова сучасних підручників географії України. – Режим доступу: https://lib.iitta.gov.ua/716651/1/psp_2017_18_11.pdf
18. Корнєєв В. П. Дидактичні і методичні засади підручника географії / В. П. Корнєєв // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. пр. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 85–102.
19. Круглик Л. І. Методика вивчення географії у 8 класі / Л. І. Круглик. – К. : Рад. шк., 1977. – 112 с.
20. Лабінська Г. Топоніміка : навч. посібник / Г. Лабінська. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2016. – 274 с.
21. Лящук Б. Ф. Географічні назви Українських Карпат і прилеглих територій : навч. посібник / Б. Ф. Лящук. – К. : ІСДО, 1993. – 204 с.
22. Масляк П.О. Фізична географія України. 8 клас. Підручник для загальноосвіт. навч. закл./ Л.С. Капіруліна. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. – 304 с.
23. Мелько Л. Культурологічний напрям географічної освіти: сучасні реалії та концептуальні положення / Л. Мелько // Рідна школа. – 2002. – № 1. – С. 51–53.

24. Паламарчук Л. Б. Соціокультурна складова змісту шкільних курсів географії: теорія і практика : монографія / Л. Б. Паламарчук. – К. : Ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. – 412 с.

25. Паламарчук Л.Б. Перспективно-прогностичні напрями формування та реалізації соціокультурної складової змісту шкільних курсів географії / Л. Б. Паламарчук. // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 2013. – № 6. – С. 383-394.

26. Пехота О. М. Освітні технології / О. М Пехота, А. З. Кіктенко, О. М. Любарська та інші: Навч. – метод. посібник. – К.: Видавництво А. С. К., 2003 – 255с.

27. Поспелов Е. М. Топонимика в школьной географии : пособие для учителей / Е. М. Поспелов. – М. : Просвещение, 1981. – 144 с.

28. Пура Я.О. Походження назв населених пунктів Ровенщини. – Львів : Світ, 1990. – 144 с.

29. Стрижак О. С. Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. У пошуках Русі / О. С. Стрижак. – К.: Наук. думка, 1991. – 224 с.

30. Топоніміка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.geograf.com.ua/human/akademichni-suspilno-geografichni-nauki-ta-distsiplini/462-toponimika>

31. Таранова Н. До питання про класифікацію топонімів / Н. Таранова.- Наукові записки. №2. 2015. С.15-20.

32. Таранова Н. Основні етапи розвитку топонімії як науки / Наталя Таранова // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія. № 2 (2006) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.library.tnpu.edu.ua>

33. Український інститут національної пам'яті /Як перейменувати вулицю? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://old.uinp.gov.ua/page/yak-pereimenuvati-vulitsyu>

34. Філь П. Село Довжик. Короткий історичний нарис. – К.: Наук. думка, 2018.

35. Худаш М. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів / Михайло Худаш. – К. : Наук. думка, 1995. – 363 с.

36. Худаш М. Л. Походження Українських Карпатських і Прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімі утворення) / М. Л. Худаш, М. О. Демчук // АН УРСР. Львів. Відділення Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. – К. : Наук. думка, 1991. – 268 с.

37. Чернов Б. О. Фізична географія України : підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Б. О. Чернов. – К. : Освіта, 2002. – 254 с.

38. Шишченко П. Г. Фізична географія України : підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / П. Г. Шишченко, Н. В. Муніч.- К. : Зодіак-ЕКО, 2005. – 256 с.

39. Шелухин С. Назва України у стародавніх географів. Карти. Відень : Вид. тов. «Франко Син і Спілка», 1921. - 30 с.

40. Янко М.Т. Методичні поради щодо вивчення топоніміки своєї області // Географія та основи економіки в школі. – № 2. – 2000. – С. 23-26.